

А. І. НАРКЕВІЧ

СУЧАСНАЯ ЛЕКСІКА: САЦЫЯЛЬНАЯ АБУМОЎЛЕНАСЦЬ, ВЫКАРЫСТААННЕ

Лексічны склад беларускай мовы актыўна папаўняецца ўсё новымі словамі, словазлучэннямі, словаспалучальнымі зваротамі, узбагачаецца структурна і семантычна. Асабліва прыметна гэта заўважаецца сёння, з наданнем беларускай мове статуса дзяржаўнай у суверэннай Рэспубліцы Беларусь. І гэта не выпадкова. Як ужо засведчана практыкай, актывізацыя моўных працэсаў розных накірункаў асабліва інтэнсіўна праяўляецца ў пераходных, пераломных перыяды гісторыі народа, а такім і з'яўляецца наш час, бурны і неспакойны. Працэсы змен і пераўтварэнняў, што адбываюцца сёння ў грамадстве, у сферах сацыяльнага быту, эканомікі, палітыкі, маралі, культуры, экалогіі, не могуць не ўплываць на мову як грамадскую з'яву, якая чуйна рэагуе на ўсе праявы жыцця. І ў першую чаргу гэта адбываецца на слоўнікавым складзе мовы як найбольш зменным і рухомым элеменце (звяне) моўнай сістэмы. Так, за параўнальна нязначны гістарычны перыяд, пачатак якому паклалі працэсы, вядомыя пад назвай перабудовы, у слоўнікавы склад нашай мовы ўлілася надзвычай вялікая колькасць новых слоў для абазначэння шматлікіх прадметаў, паняццяў і з'яў рэчаіснасці — новаствораных грамадскіх і дзяржаўных аб'яднанняў, новых эканамічных адносін, форм арганізацыі працы, гаспадарання, нетрадыцыйных упраўленчых, навуковых, навучальных і культуралагічных устаноў, відаў занятку, прафесійнай дзейнасці, форм звароту паводле службовых, сацыяльных, этычных і іншых характарыстык асобы, прыналежнасці яе да пэўных культурных устаноў і службаў, таямніц прыроды, сусвету. Так узніклі або актывізаваліся ва ўжытку словы і словаспалучэнні: *нефармалы, нелегалы, акіцыянеры, фірмы, біржы, рыначная эканоміка, дэцэнтралізацыя, раздзяржаўліванне, прыватызацыя, аукцыён, пен-цэнтр, гасціўня, ламбард, каледж, суполка, філія, курья, рада, сойм, мэрья, мэр, міс, місіс, спадар, святар, уладыка, епархія, экзарх, гаміноід, бігфут, палітэргейст* і інш.

Змяненні ў лексічным складзе мовы могуць адбывацца і ў выніку выхаду з ужытку паасобных слоў і словазлучэнняў па прычыне знікнення саміх прадметаў, паняццяў, абазначэннем якіх яны служылі, ці пераацэнкі, пераасэнсавання зместу гэтых паняццяў і з'яў на пэўным этапе грамадскага развіцця. Знікаюць з лексікона, звужаюцца ва ўжыванні не толькі старыя, аджыўшыя словы, але і тыя з іх, якія не так даўно нарадзіліся. Страцілі папулярнасць, напрыклад, такія словы і выразы, як *дзяржспрыёміка, перабудова, чалавечы фактар* і многія іншыя, якія яшчэ зусім нядаўна не сыходзілі са старонак газет, часопісаў, з вуснаў дыктараў радыёвяшчання і тэлебачання.

Адзначаючы як аб'ектыўны, заканамерны і ў цэлым станоўчы працэс абнаўлення лексікі сучаснай беларускай мовы, яе слоўнікавага складу, нельга абысці адной вельмі паказальнай і характэрнай з'явы, звязанай са злоўжываннямі запазычанай лексікай. Словы накшталт *ініціямент, істэблшмент, сервілізм, папулізм, сегрэгацыя, прэзентацыя, сентэнцыя,*

рэцэпцыя, брыфінг, бенефіс, кансенсус, талерантнасць, калапс, сінгл, спіч, трэнінг, чэйндж, чэнч запаланілі прэсу, эфір. Гэтыя і шматлікія іншыя запазычаныя ўскладняюць, абцяжарваюць тэкст, успрыманне і ўсведамленне прачытанага або пачутага. Далёка не ўсе яны зразумелыя і даступныя чытачу. Большасць з іх не зафіксавана ў тлумачальных слоўніках. Нельга ж без разбору «цягнуць» усё, што трапляецца ў моўнай практыцы, у размовах, у слоўнікі нацыянальнай мовы.

Злоўжываюць замежнай лексікай не толькі работнікі ведамстваў, устаноў, навукоўцы, але і журналісты, супрацоўнікі рэдакцый газет, радыё, тэлебачання. Замільгалі на старонках газет, у радыё- і тэлеперадачах *анонсы і дайджэсты, дайджэст-прэсы, відэа-дайджэсты, тэлэксы і факсы, тэлефаксы, тэлеліксты, тэлелоўці, рэверсы, джэз-таймлі, старлайты, спонайды, калажы, аўкцыёны, парадыз-кактэйлі, алі-экспрэсы, кур'еры і постэры*. Усё большае пашырэнне атрымліваюць ускладненыя словы з кампанентамі *прэс-, экспрэс-, бліц-, рэйд-, відэа-, тэле-, інтэр-, пост-, эксна-* і многімі іншымі, якія далучаюцца не толькі да замежных, але і сваіх уласных слоў: *прэс-апытанне, экспрэс-пошук, бліц-водгук, відэадзялкі, тэлепекла, інтэрдзяўчынка, экспанэнтр, постперабудовачны* і інш.

Шырока ўжываюцца словы з іншамоўнымі словаўтваральнымі элементамі *архі-, квазі-, экстра-, экс-, этна-, супер-, інфа-, інфра-, гіпер-, гіпа-, рэтра-, -аж, -ум* і інш. Вось і ўзнікаюць словы-метызы: *супернамаганні, экс-прэзідэнт (і экс-жонка), гіпаактыўны, сенаж, лістаж і... кармаж*.

Узніклі побач з традыцыйнымі і новымя рубрыкі газет, радыё- і тэлеперадач: «Экспрэс-дасье ЧЗ», «Інфра-крым», «Інфа-навіны», «Спектр», «Метраном», «Ракурс» і інш. З'явіліся адначасова і новыя назвы газет, часопісаў: «Спорт-экспрэс», «Мегаполіс-экспрэс», «Могилев-таймс», «Більд-панорама», «Билборд» і г. д.

Па ўзору і прыкладу найменняў часопісаў, газет пашыраецца ўжыванне адпаведных назваў устаноў, прадпрыемстваў, аб'яднанняў, камерцыйных крам, кааператываў, кіёскаў: «Спектр-салон», «Другасны рэсурс», «Аргус», «Ирмос», «Сантами», «Экспрэс-сервіс».

Запазычаныя словы, як паказвае моўная практыка, тэматычна вельмі разнастайныя, яны праніклі ва ўсе сферы жыцця — вытворчасці, быту, культуры. Усё павялічваецца колькасна, пашыраецца ва ўжытку лексіка іншамоўнага паходжання, звязаная са сферамі быту, паслуг, абслугоўвання (*сервіс, грэль-бар, кактэйль-хол, аўта-комбі, аўта-каска, секс-шоп*), з аб'ектамі сацкультыту, культуралагічнымі і аздараўленчымі ўстановамі (*дыснэй-лэнд, таймс-сквер, фан-клуб*), эканомікай, вытворчасцю, гандлем (*менеджмент, маркетынг, бартэр, кансорцыум, лізінг*), музыкай, мастацтвам, відовішчымі прадстаўленнямі (*рок, студ-рок, поп-біт-рок, хэві-метал, хіт-парад, гран-пры*), спортам (*бек, інсайд, форвард, дэбютант, юніёр, галкіпер, тайм-аут*), назвамі асоб па роду ці віду іх дзейнасці, занятку (*сікафант, аўгур, аніматар*), адцягненымі, неканкрэтна-прадметнымі паняццямі (*інастасія, экзерсіс, эманатыя*) і інш.

Асобнае месца ў гэтай групе займаюць так званыя экзатызмы — словы, выразы з іншых, часам малавядомых моў, якія выкарыстоўваюцца для стварэння спецыяльнага фону, мясцовага каларыту з жыцця і быту тых ці іншых народаў і народнасцей (*джыхад, інтыфада, шура, міджахеды, душліаны* і інш.). Іх ужыванне цалкам апраўданае.

Аб шырыні і інтэнсіўнасці ўжывання іншамоўных слоў сведчыць з'яўленне цэлых радоў характалагічных прыметнікаў (*алібіцыёзны, дэмагагічны, дэструктыўны, папулісцкі*), антанімічных утварэнняў (*кансерватывы — радыкальны, канструктыўны — дэструктыўны, мажорны — мінорны, дэбютаваць — фінішаваць* і інш.).

Выдаткі, звязаныя з выкарыстаннем іншамоўнай лексікі, яшчэ больш узрастаюць па прычыне таго, што замежныя словы як словы не роднай мовы не заўсёды ўжываюцца правільна, дакладна. Не размяжоўваюцца словы-паранімы, блізкія па гучанні, але рознага значэння тыпу *экскурс і экскурсія, статут і статус, статыст і статыстык, кансервант і кансерватар, сеньёр і сіньёр, дэфектны і дэфектыўны, эфектны і эфектыўны, экспанат і экспанент, бойлер і бройлер, сервіз і сервіс, рэлікты і рэліквіі, факт і фактар, крымінальны і крымінагенны, канверсуемы і канвертуемы, генафон і генафонд, цырымонія і цырыманіял, дыялектны*

і дыялектычны. Не ўлічваецца мнагазначнасць (полісемія) замежных слоў: *канверсія, рэанімацыя, блакада, рэгламент* і інш.

Як вынік неразумення семантыкі іншамоўных слоў з'яўляюцца плеаназмы (словапаўторы) накшталт *першы дэбют, свая аўтабіяграфія, памятны сувенір, папяровая макулатура, свабодная вакансія, паўторныя рэцыдывы*. Плеаназмы могуць узнікаць і на ўласнай глебе, напрыклад: «У нашай сям'і расло сем чалавек дзяцей» («Беларусь»). Не рэдкія выпадкі з'яўлення на газетных палосах, у радыё- і тэлеперадачах таўталагізмаў, часам, і на ўласнай глебе, як напрыклад: *арганізацыя арганізуе, дае даныя, прыходзіцца прыходзіць, іх увядзенне вядзе, творчае вытворчае аб'яднанне* і пад. Неразуменне семантыкі, сэнсу іншамоўных слоў адбываецца і на арфаэпіі, іх напісанні. Вымаўляюць і пішуць: *канфармізм і каліфармізм, інжынірынг і інжынерынг, канвертуемая і канверсуючая валюта*. Такі ж разнабой назіраецца і пры пастаноўцы націску, акцэнтацыі адпаведных слоў. Вымаўляюць: *калапс і калапс, аргус і аргус, бартэр і бартэр*.

На базе іншамоўных слоў і па іх узору ствараюцца штучныя неалагізмы: *глабацыя, таланізацыя* (ад «талон»), *купанізацыя* (ад «купон»), *інфарматызацыя, пакетызацыя, сумацыя* (ад «сума»), *лістыраванне, пенсіяніраванне, аб'ектыўка, канкрэтыка, лозунгіст, стагнат, дэлегіраваны, структурыраваны, дынамізаваны, інфіцыраваны, анансіраваць, карэспандзіраваць, дэкрэтыраваць, ініцыраваць, калмерцыялізіраваць, інтэр'юіраваць, дэпутатстваваць* і інш.

Захапленне іншамоўнай лексікай, злоўжыванне ёю прыводзіць урэшце і да яшчэ адной непажаданай з'явы — да разнастыльнасці мовы публікацый, стылістычных выдаткаў, як напрыклад: «Дэбют «Працы», «Падпіска фінішавала», «Калейдаскоп народных мелодый».

Дык чым жа новыя назвы газетных рубрык «Анонс» і «Дайджэст» лепшыя за былыя «Змест», «Агляд» ці «Кортка», а словы *паркінг, фрывей* за «стаянку» і «аўтастраду», *ганг і трылеры* — за «банду» і «баявоў», *накетбук* — за «кнігу-малютку»? Чым слова *кансенсус* «прыгажэйшае» за «пагадненне», «дамоўленасць» ці «згоду», *прэзентацыя* — за «прадстаўленне» ці «дэманстрацыю» чаго-небудзь, *рэйтынг* — за «аўтарытэт», «ацэнку», «прэстыж» ці «дзелавыя якасці», а словы *бартэр* — за «натуральны абмен», *стагнацыя* — за «застой», *калапс* — за «крушэнне», «крах»? І чым *сентэнцыя* лепей за «павучанне»? І вывад тут можа быць толькі адназначны: іншамоўныя словы даволі часта ўжываем без патрэбы. І з гэтага варта зрабіць адпаведныя высновы. Аднак прыходзячы да такога вываду, мы ніколькі не маем на ўвазе замацаваную ўжо практыкай міжнародную тэрміналогію і словы-іншамоўі.

Праблемы мовы, яе культуры і чысціні хвалююць народы і іншых краін. «Вылечыць хваробу мовы, а яна ў неяспецы, нельга без адраджэння ўсіх бакоў народнай культуры, матэрыяльнай і духоўнай... Будзем спадзявацца, што ў тоўшчу народнай мовы, сялянскай і гарадской, *кансенсусы і прэзентацыі* не пранікнуць»¹.

Па-ранейшаму актуальнай і надзённай для сродкаў масавай інфармацыі з'яўляецца і праблема моўнага стандарту і штампай у мове газет, радыё- і тэлеперадач. Нярэдка трапляюць на старонкі перыядычнага друку штампаваныя выразы, словапаўторы, спалучэнні з дзяжурнымі словамі: *коллексы, эпіцэнтры, каліпаніі*. Варта працягнуць размову пра набіўшыя аскаміну «канцылярыты». Тыповым праяўленнем «канцылярыта» служаць: кантамінацыя словазлучэнняў, шматлікія словаскарачэнні, размоўныя словаўтварэнні, абрэвіятуры. Усё яшчэ «задачы ўзнімаюцца», «пытанні вырашаюцца»; самі ж «пытанні» ў іх пастаноўцы «маюць важную ролю» і «адыгрываюць значнае значэнне». Ну, а «цэны даражэюць», «прадукты харчавання павышаюцца». Па-ранейшаму ў шырокім ужытку словатворы накшталт «Райкаалнарыхтпрам», Галоў АПУ, Галоў ПЭУ, Галоў ПУ, Галоў БУ, *раёнка і пярвічка*.

Яшчэ сустракаюцца рэцыдывы старога камандна-адміністрацыйнага стылю — клішэ з загадна-указальным тэстам, вядома ж, некалькі пераадрасаваным і падрэдагаваным накшталт «Бульбаводы, будзьце пільнымі!». Не адышлі ў мінулае шматлікія сацыяльныя клішэ, «высокія» дзяжурныя і «нізкія» прыніжальныя словы і выразы: *народныя выбранныкі, выбранныкі народа, лепшыя людзі раёна* (сяля), *старшы брат, вялікі народ і маса, працоўныя масы, людскія і матэрыяльна-тэхнічныя*

рэсурсы, рабочыя рукі, кваліфікаваныя рабочыя рукі, галёрка, накапляльнік. Для выбаршчыкаў у самы апошні час адшукалася ўжо новая назва — *электрат.*

Маюць месца неадпаведнасці слова з'явам рэчаіснасці, калі словы накіталт *катастрофа* падмяняюцца словамі *аварыя* («меры зніжэння вынікаў Чарнобыльскай катастрофы» — «ліквідацыя вынікаў Чарнобыльскай аварыі»), выразы *навышэнне цэн* — выразамі «*упарадкаванне (рэфармаванне, лібералізацыя) цэн*» і г. д.

У вусных выступленнях прамоўцаў высокага рангу ды і ў друкаваных матэрыялах можна сустрэць алагізмы накіталт: «Таварышы! Наша праца прападае не дарам!», «І працягнуў чорную руку дапамогі», «Ланцуговая рэакцыя карысных спраў», «Заслужана страцілі аўтарытэт».

Не ўспрымаецца сэння і вымаўленне тыпу *блэк навіна, клясычная літаратура, тэрміналагічная спадчына, філязофія, філялёгія, сынанімічныя шэрагі, спецыфічныя рысы, аргуменст, псыхалагічныя учынкi, прафэсійны падыход, аспекты розгляду* і інш.

Слова, не дакладна падабранае, не напоўненае рэальным зместам, абсяцэнняецца, яго сэнс і значэнне страчваюцца. І ў той жа час слова дакладнае, пранікнёнае, прачулае — вялікая сіла, магутны сродак уздзеяння, сцверджання аб'ектыўнасці інфармацыі і дасведчанасці яе аўтараў. І такое слова — праўдзівае, адказнае — мы часта бачым на старонках нашай прэсы, чуем у радыёрэпартажах, успрымаем з экрану тэлевізараў. Трэба думаць, такія словы будуць пашырацца, заваёўваць усё новыя пазіцыі ў мове сродкаў масавай інфармацыі.

¹ Советская Россия. 1990. 8 апр.

М. І. ТАЧЫЦКАЯ

МЕТАФАРА, МЕТАНІМІЯ, СІНЕКДАХА Ў МОВЕ БЕЛАРУСКАЙ ТЭЛЕВІЗІЙНАЙ ПУБЛІЦЫСТЫКІ

Тэлевізійныя публіцыстычныя тэксты на БТ з'яўляюцца сучаснай разнавіднасцю прамоўніцкага выступлення, прызначанага ўздзейнічаць на логіка-рацыянальную і эмацыянальна-валявую сферы асобы тэлегледача. Значэнне маўленчага аспекту такога выступлення нельга недаацэньваць, таму што нацыянальная спецыфіка публіцыстычных праграм БТ працягваецца перш за ўсё ў іх моўным афармленні, у разнастайнасці вобразна-выяўленчых сродкаў, якімі карыстаюцца публіцысты. Выбар гэтых сродкаў, закліканых садзейнічаць дакладнаму выражэнню зместу, яснасці публіцыстычнага выкладу, вобразнай перадачы аўтарскай думкі, абумоўлены тэматыкай кожнай праграмы, агульнай стылёвай афарбаванасцю тэлевізійнага выступлення, асаблівасцямі аўтарскага светаўспрымання.

Важнымі сродкамі ў шэрагу тропай, якія садзейнічаюць яркаму, эмацыянальна-экспрэсіўнаму выкладу зместу, у мове беларускай тэлевізійнай публіцыстыкі з'яўляюцца метафара, мітанімія і сінекдаха.

Публіцыстычныя метафары ўзнікаюць у выніку пераасэнсавання прамога значэння слова, пашырэння яго спалучальных магчымасцей, ці, інакш кажучы, яго валентнасці. Гэта адбываецца пад уздзеяннем пазалінгвістычных фактараў, без якіх немагчыма такое вобразнае пераасэнсаванне, і лінгвістычных, калі семантыка слова змяшчае ў сабе патэнцыі для метафарызацыі. У склад метафары могуць уваходзіць словы ці тэрміны з многіх галін ведаў і дзейнасці чалавека, напрыклад: *выйграць бітву за хлеб* — з ваеннай тэрміналогіі; *рабіць стаўку на...* — выслоўе з лексікона азартных гульняў; *тэрмін цана ў метафары цана перамогі* — з гандлёвай тэрміналогіі; *ідэя рэанімацыі, эйфарыя перамогі* — з медыцынскай; *інерцыя мінулага* — фізічны тэрмін і інш.

Многія публіцыстычныя прамовы арганічна спалучаюць у сваёй структуры розныя сродкі моўнай выразнасці — метафары, увасабленні, перыфразы і інш. Напрыклад: *Актыўна прапагандуе прэзідэнт ідэю рэанімацыі былога імпэрскага Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік,*